

Мысалы, есте сақтау процестерінің нашар дамуына байланысты оқуда қиындықтар туындаған студент мұғалім мен ата-аналарға сенім артып, оқу материалын дұрыс есте сақтау бойынша барлық кеңестерін орындай алады. Осылайша, оның жады сыртқы әсермен дамиды. Егер баланың өзі есте сақтау қабілеті нашар екенін түсінсе, ол тиімді есте сақтау әдістерін игеріп, оларды қолданғысы келсе, онда ол зияткерлік саладағы танымдық процестері мен дамуын басқара алады[4]. Сол себептен өзін өзі тану пәні мәні жағынан, оқушылардың қабылдау, түйсінуге, білім, білік дағдыларын іштей тұтастырып, оларды еркін қолдана алуға үйретумен ерекшеленеді. Елімізде ғасырлар бойы халқымыздың ұлттық санасынан берік орын алған адамгершілік құндылықтарды, яғни ізгілік қайырымдылық, адалдық қарым-қатынас сияқты қасиеттерді, қоғамдағы болып жатқан өзгерістермен байланыстырып, жеткіншек ұрпақты тәрбиелеудің қайнар бастауы деп қарастыруға болады. Яғни «тәрбиесіз қоғам, қоғамсыз тәрбие өмір сүрмейді» деген заңдылыққа сүйене келе, өскелең ұрпақтың бойына қоғам талабына сай адамгершілік құндылықтарды қалыптастыруды мақсат еткен тәрбие ғана уақытпен үндесіп, қоғам мен тәрбиенің өзара байланысын түзеді. Өзін өзі тану пәні жалпы адамзаттық құндылықтарға бастар жол. Адамда екі түрлі тәрбие болады, біреуі – өзгелерден алатын тәрбиесі, екіншісі – өзіне-өзі беретін тәрбиесі.

Қорыта айтқанда, әр адам өзін-өзі, өзінің қажеттілігін, өмірдегі және қоғамдағы рөлін толық түсіну нәтижесінде өз мүмкіндіктерін таниды. Адам өз бойындағы мүмкіндіктерін толық пайдаланғанда алдына қойған мақсатына жете алады. Мақсатқа апаратын ізгі жолдарды өздігінен іздестіру жақсы нәтижеге жеткізеді. Адам жағымды қасиеттерін ізгі ниеттерін дамыту барысында өзін – өзі тәрбиелейді. Өз бетімен танып білуге құштарлану, талпыну, іздену адам керкі мен мінезін шынықтырып, шыңдайды. Өмірдегі әртүрлі жағдайлардағы қиындықтарға қарамай мақсатқа жетуге ұмтылдырып, талпындырады. Сондықтан ізденіп, алдымызға қойған мақсатымызға жетейік. «Өзін-өзі тану» пәні баланы өзінің қадірін өзі білуге, өзін сыйлауға, өзін-өзі жетілдіруге, рухани өмірде және қоршаған өмір жағдайларында өзінің бағыт-бағдарының болуына, өз бетінше шешім қабылдай алуына және өз сөзі мен әрекеттері үшін жауапкершілікті сезіне білуге тәрбиелей отырып, осы қоғамда өзіндік «менін» табуға жетелейтін пән.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаева С.А. «Этика жизни», Алматы, 2001
2. Журнал «Самопознание.kz. № 6,2016
3. Кант И. Сочинения: в 6 т. Т. 1. М., 1963.
4. Әбиев Ж. //Өзін-өзі тану ғылыми-әдістемелік журналдар №2,4, 2010, 2011.

ӘОЖ 821

<https://doi.org/10.53355/p8983-0345-8080-u>

ЖЫРАУЛЫҚ ПОЭЗИЯ: ЗЕРТТЕУЛЕР МЕН ӘДЕБИ КОНЦЕПЦИЯ

Султанғазина А. Д., магистрант

Ғылыми жетекші: Имангазинов М. М., ф.ғ.д., профессор

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

E-mail: sultangazina.alua@mail.ru

Осы мақалада қазақ әдебиетінің дамуы мен қалыптасуында маңызды рөл атқаратын халқымыздың төл поэзиясы – жыраулық өнер, жыраулық поэзияның өкілдері – жыраулар туралы қысқаша мағлұмат беріліп, жыраулық өнердің ХІХ ғасырдан бүгінгі күнге дейінгі зерттелуі туралы айтылады.

Тірек сөздер: *жыр, жыршы, жырау, жыраулық поэзия, эпос, ақын*

В статье дается краткий обзор поэзии нашего народа - жырауского искусства, представителей жырауской поэзии - жырау, играющих важную роль в развитии и становлении казахской литературы, и рассказывается об изучении жырауского искусства с XIX века и по сей день.

Ключевые слова: *жыр, жыршы, жырау, поэзия жырау, эпос, поэт*

The article provides a brief overview of the poetry of our people - Zhyrau art, representatives of Zhyrau poetry - Zhyrau, who play an important role in the development and formation of Kazakh literature, and tells about the study of Zhyrau art since the 19th century and to this day.

Key words: *zhyr, zhyrshy, zhyrau, zhyrau poetry, epic, poet*

Жыраулық поэзия – қазақ әдебиетінің дамуы мен қалыптасуында маңызды рөл атқаратын негізгі халық поэзиясы. Жыраулық поэзия өкілдері – өздері өмір сүрген заманда ел бірлігін сақтап қалуға тырысқан, елдің еңсесін көтеріп, ұран тастауды мақсат тұтқан, ұлағаттылыққа шақыратын ұлы тұлғалар. Жырау – өлең сөзді қару еткен, ақпа-төкпе, табан астынан өлең шығаратын суырыпсалма, халқының қамын ойлайтын, ақыл-парасаты мол, қысылғанда жол табар ақылшы, уақыт, адам, табиғат, батырлық секілді заманының бағыт-бағдарын ой таразысына салып, сынап-салмақтай білетін, болжағаны болатын тапқыр да көреген даналары.

Қазақ фольклорынан бастауын алған ертегі-аңыздар, жұмбақтар, жаңылтпаштар, эпостық жырлар халық ауыз әдебиетінің еншісінде болса, қазақ әдебиетінде елеулі орны бар жыраулар поэзиясы дәл қазақ хандығының құрылған мезгілімен тұспа-тұс келіп, қалыптаса бастады. Жыраулар поэзиясының ерекшелігі – авторлық шығармалардың дүниеге келуі. Мұндай авторлық шығармаларды «жыр» десек, жыр иелерін «жырау» деп атап, сол жыраудың шығармаларын халықтың арасында таратушылар «жыршы» деп әдебиетімізде жеке сипат ала бастаған.

Жыраулар поэзиясының өзіндік дара табиғаты, тақырып жағынан ерекшеліктері бар. Жыраулардың өздері өмір сүрген қоғамда қоғамдық-әлеуметтік тұлғасы ерекше. Олардың қоғамдық рөлі – хандық жүйе кезеңінде ханға, мемлекет билеушілеріне кеңесші болуы, мемлекет істеріне араласуы. Жырау – хан мен халықтың арасындағы дәнекер тұлға.

«Жырау» деген термин өзіміздің «жырлау», «жарламақ», «жыр айту» деген сөздерінен шыққан. Бұл сөздердің түп-төркіні ежелгі «жыр», «жыршы» деген ұғымдармен астасып жатыр. Ш.Уәлиханов кезінде жырдың белгілі бір әуенмен қобыз сүйемелдеуі арқылы орындалып, батырлардың ерлік істерін дәріптеуге құрылатынын айта келіп: «Жыр дегеніміз – рапсодия», «Жырламақ» етістігінің өзі белгілі бір әуенмен жырлау мағынасын білдіреді. Бір жайт: батырдың өмірі мен ерліктеріне қатысты оқиғаның бәрі қара сөзбен баяндалады, жыр поэма қаһарманы мен басты кейіпкерлерді сөйлету қажеттігі туған кезде ғана қолданылады», - деп жазды [1, 35 б.].

«Жыр», «жыршы» ұғымдары әдебиетімізде ертеден-ақ туып, қалыптасқан. Бұл ұғымға өз жанынан өлең шығаратын сан алуан суырып салма ақындар жатқызылған. Қазақтың жыр өлеңінің мазмұнындағы, құрылысындағы айырмашылықтарды көріп, алғаш әңгімелеген кісі – Құрбанғали Халидұлы. Ол жыршы мен ақынның өлеңшілердей емес, өз жанынан өлең шығарып айтатын дарыны, қасиеті бар деп санап: «Ақындардың бір бөлігін «жыршы» дейді. Бұлар ақынмен тең түседі. Шығармаларында айырмашылық бар. Ақын шығармасын «өлең» дейді. Олардың бір жолы төрт немесе одан да көп сөзден тұрады. Ал жыр болса, одан гөрі қисынға құрылған қиыннан қиысқан үш сөзден тұрады. Мысалы, Бұқар жыршының жыры (поэзиясы), Асан атаның мақал сөздері және Абылай хан қайтыс болғандағы Бұқардың көңіл айтуы да жырға жатады».

В.В.Радлов жырды шумаққа бөлінбейтін импровизация, қайғылы жыр жоқтау деп жіктеп, ал жырауды – жыршы, көнені жырлаушы, алдын болжаушы (предсказатель) деп түсіндіреді. Сондай-ақ, қазақ жырының көнелі сипатын әңгімелегенде «Қайсібір жырларда

көне түрік ұйқастарының заңдылық іздері сайрап жатыр, бұны, әсіресе сондағы аллитерация, акростих және ішкі ұйқастар мен көне мәтелдерден айқын аңғаруға болады», - дейді. Сөйтіп, жыр мен жыраудың импровизация тарихында ең көне түр екендігі В.В.Радлов, Ш.Уәлиханов, Ә.Марғұлан, Х.Зарифов, Жирмунский, М.Әуезов, С.Мұқанов, М.Мағауин, Ә.Дербісалин, З.Ахметов, Н.Келімбетов, Х.Сүйіншәлиев, Р.Бердібаев, Е.Ысмайылов, Е.Тұрсынов, Қ.Айымбетов, Н.С.Смирнованың зерттеулерінде мақұлданған. Әдебиетшілер Ә.Марғұлан, Е.Ысмайылов, З.Ахметов жыраулардың эпикалық жыр тудырудағы рөлін, алдын болжай алатын болжағыш, білгір, көреген қасиеттерін баса көрсетеді.

Қазақ жырауларының сан ғасырлық шығармашылығын, оның дамуын, қалыптасуын, негізінен, үш кезеңге бөліп қарастырамыз. Бірінші кезең XI-XIV ғасырларды қамтиды. Бұл топқа жыраулық дәстүрдің негізін қалаған алғашқы өкілдері – Қорқыт, Аталық (Кетбұға), Сыпыра жырау мен Қодан тайшының бізге жеткен мұраларын жатқызамыз. Екінші кезең XV-XVI ғасырлар аралығы. Жыраулық өнер қалыптасуының бұл кезеңіне Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет шығармашылығы кіреді. Үшінші кезең XVII-XVIII ғасырлар. Бұл кезеңде жыраулық дәстүр әбден толысып, кемелденген. Өкілдері: Үмбетей, Жиымбет, Тәтіқара, Ақтамберді, Бұқар жырау.

Жыраулардың өмірін, шығармашылығын зерттеу, оны қағаз бетіне түсіру, олардың шығармашылығын талдап, баға беру ұзақ уақыт аралығын қамтыды. Уақыт сыны олардың шығармашылығына әр түрлі көзқарастар туғызды. Уақыт сынынан туындаған осы көзқарастарды пайымдау арқылы ғана біз жыраулық өнерді тани аламыз. Осы жайында Ә.Дербісалин: «Сан жүздеген жылдардың ауыр сыны мен салмағынан ақын мен жыраудан жүйріктің жүйрігі ғана оның өзінде болмашы үзіктері мен жеке жолдары, шумақтары ғана шаршап-шалдығып жетті» дейді [2, 77-130 бб.].

Жыраулық өнердің зерттелінуі және жариялануы әдебиетімізде XIX ғасырдың екінші жартысында басталады. Жыраулар поэзиясының жиналып, жариялану және зерттелуін кезеңдерге бөліп қарастыруымызға болады. Олар: XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, XX ғасырдың басына дейінгі кезең. Бұл кезеңге Ш.Уәлихановтың, В.В.Радловтың жыраулық поэзияға қатысты пікірлерін жинап бастыруы жатады. Осы кезеңде жыраулар мұрасы М.Османовтың «Ноғай уа құмық шығырлары», М.Бекмұхамедовтың «Жақсы үгіт», Ғ.Мұштақтың «Көксілдер», «Шайыр», Қ.Халидұлының «Тауарих хамса», А.Берқалиұғлының «Ақын» секілді құрастырған жинақтары мен еңбектеріне енген. Келесі зерттелу кезеңіне XX ғасырдың басынан 1959 жылға дейінгі аралықта зерттелген мұралар жатады. Одан кейінгі жыраулар поэзиясының зерттелуі 1959 жылғы әдеби мұралар жайлы мәселелер көтерілген конференциядан бүгінгі күнге дейінгі аралықты қамтиды.

Ш.Уәлиханов қазақтан шыққан зерттеуші-ғалым. Ол қазақтың халық поэзиясына ертеден қызығушылық танытады. Жастайынан алғашқы халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, жазып алып жүрген. Осы орайда «Қазақ әншілері мен жыршыларының Шыңғыстың үйіне жиі келіп жүргендігі де Шоқанның халық поэзиясын қастерлеу сезімінің ерте оянуына елеулі әсер еткен» деген пікірге қосыламыз. Сонымен қатар ол «Ноғайлардың философ данасы Асан қайғы да осы күнге дейін далалықтардың аузынан түспейді» [3, 16-124 бб.] деп Асан қайғының қазақ хандығы құрылған тұста өмір сүргенін, Жәнібек ханның ақылды, дана кеңесшісі болғандығын айтқан. Тіпті, аңызға айналған Асан қайғыға «көшпенділер философы» деп ат берген де осы Ш.Уәлиханов.

Қазақ халқының тілін, тұрмыс-тіршілігін зерттеуші ғалым – В.В.Радлов. Оның «Образцы народной литературы тюркских племен» деген еңбегінде қазақ халқының поэзиясы, халық поэзиясын жасаушы ақын-жыраулар туралы айтылады. В.В.Радлов қазақ халқының фольклорлық және жазба әдебиетіне дейінгі кезеңде туған әдеби шығармаларды «халық шағармашылығы» деп атап, оның қасиеті жайында «халық рухының көрінісі мен жетістігі, сондықтан да ол өте кең таралған және халық арасында үлкен құрметке ие» [4, 10 б.] деп бағалайды.

XX ғасырдың басында жарық көрген алғашқы теориялық зерттеу еңбектерінің бірі – М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы». Бұл еңбек 1927 жылы жарық көрген. М.Әуезов осы зерттеу еңбегінің мақсатын кітаптың алғысөзінде былай деп көрсетеді: «Әрбір тарих белгілі жолдағы істің өскенін, гүлденгенін сөз қылады. Әдебиет тарихының міндеті: бір жұрттың тіліндегі ауызша, жазбаша әдебиеттердің ішінен үлгі болған белгілерін бөліп шығару. Ол белгілер сол елдің әдебиет жолындағы жаңа сөзі болуы керек. Әдебиет тарихы белгілі бір дәуірлерді, мезгілдерді бөліп шығарады. Халықтың әдебиеті алғашқы шыққаннан бастап, белгілі бір кезеңге дейін тарихтың ішіне кіру керек. Әр мезгілдің үлгісі қандай, неден туды, басқа өмірмен қандайлық тарихи байланысы бар, сол айтылуы керек».

Осы еңбекте М.Әуезов жазба әдебиетті жыраулық поэзиядан бастайды. Оған дәлел зерттеушінің мына пікірі: «Қазақ елінің жазба әдебиеті алғашқы дәуірінде ел өмірінің осы сияқты қайнар бұлағынан, жуан тамырынан шыққандығын ойласа, бергі заманда шыққан Абай сияқты ақындарды туғызған анайы топырақ, арғы ата-бабаның кім екенін анық ұғамыз. Осы жайды ұғынсақ қазақтың жазба әдебиеті кешегі өткен Абай емес, одан көп арғы жердегі сай мен көп саладан суат алатынын түсінеміз. ... Әрине, бұл жіктің алғашқысына қосатынымыз: Асан қайғы, екінші Бұқар жырау» [5, 5-16-207 бб.].

«Жыраулар поэзиясының құндылығы неде?» деген сұраққа М.Әуезов былай жауап береді: «Бұл дәуірдегі әлеумет тіршілігінің ең шешуші мәселесін әдебиет жүзіне түсіріп, алғашқы рет қалың ел қамын ойлап, күңіренген қария – Асан. Бұл заман сыншысы сөйлес, шешілмеген жұмбақ, түйіні шатасқан сөздерді ғана сөйлейді, өзі туған заманның белгілерін қарап, келешек заман не айтарын болжайды: сөзінің бәрі терең ой, терең мағынамен сөйленеді. Айтпақ жайларын ашып, ұғымды қылып айтып бермейді. Әдейі көмескілеу жұмбақ қылып айтады. Жыраудың сөзі мақсатсыз айтылмайды. Не айтса да көптің мұңы, көптің жайы туралы, не көпке арналып ақыл, өсиет есебінде айтылады» [6]. М.Әуезовтің осы пікірінде жыраулық өнердің идеялық-көркемдік мәні тереңінен ашылған.

М.Әуезовтің «Әдебиет тарихы» зерттеу еңбегі туралы: «Мен Қобыланды батырлармен, Баян бастаған ақылды сұлулармен табысқанымға қуандым. Билер сөзін естігенде не деген шешен елміз дедім, өзімізді де ірі сезіндім. Ал Асан, Бұқар, Махамбеттер менің бала жүрегімді дірілдетті. ... алдарында еріксіз бас идім. Мұхаң мені олармен де айрылмастай табыстырды» деп Ә.Тәжібаев тиісті баға берді [3, 16-124 бб.].

Жыраулар поэзиясын арнайы зерттеуде М.Әуезовтің «Қобыз сарыны», Қ.Сыдықовтың «Ақын-жыраулар», Е.Ысмайыловтың «Ақындар», Е.Тұрсыновтың «Қазақ ауыз әдебиетін жасаушылардың байырғы өкілдері» деген зерттеулерін, Ә.Дербісәлиннің «Дәстүр және жалғастық» деген монографиясын және «Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті» деген ұжымдық еңбекті атауымызға болады.

М.Мағауин жыраулар поэзиясын зерттеушілердің бірегейі. Ол жыраулар мұрасын арнайы зерттеуді XX ғасырдың 60-жылдарынан бастаған. Алғашында XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген жыраулардың аты-жөндерін, өлең-жырларын қарастырып, мақала ретінде жекелей жариялап отырған. Толымды зерттеулер жүргізе отырып 1968 жылы «Қобыз сарыны», 1970 жылы «Алдаспан», 1984 жылы «Бес ғасыр жырлайды» антологиясын жарыққа шығарады.

Көрнекті әдебиет зерттеушісі М.Мағауин өзінің еңбектерінде XV-XVIII ғасырларда өмір сүрген Асан қайғы, Қазтуған, Шалкиіз, Доспамбет, Жиёмбет, Марғасқа, Ақтамберді, Тәтіқара, Үмбетей, Бұқар, Көтеш, Шал ақын сынды ақын-жыраулар шығармашылығын алғашқы болып арнайы қарастырады. Олардың өмірбаяндық деректерін, олардың өздеріне поэзияларына тән ерекшеліктерін, қолданатын көркемдік әдіс-тәсілдерін көрсетеді. «Қобыз сарыны» еңбегінің «Ақын және жыраулар» деп аталатын соңғы тарауында жыраулар творчествосын жыр құрылысы (ұйқас, ырғақ, бунақ, тармақ) тұрғысынан алып, ашып талдайды.

Зерттеуші ғалым Е.Тұрсынов өзінің еңбегінде жырауларды халық ауыз әдебиеті үлгілерін таратушы, оларды жасаушы ретінде алып, сал, сері, жыраулардың шығу тегін, шығармаларындағы типтік ерекшеліктерді қоғамдық, әлеуметтік аспектіде қарастырады.

Ал Қ.Сыдықов өз еңбегінде жыраулық дәстүрдің жалғасу жолын, оның сол замандағы сипатын, өзіндік ерекшеліктерін зер салып, зерттеген.

Жыраулар мұрасын зерттеуде сүбелі үлес қосқан ғалым – Есмағамбет Ысмайылов. Оның 1956 жылы жарық көрген «Ақындар» деген еңбегінде халықтың рухани, мәдени өмірінде ойып тұрып орын алатын жыраулардың болмысы, олардың синтетикалық өнердің иесі екендігі, олардың бойында бірнеше өнердің қатар тұтасып түйісуі секілді қасиеттері баяндалады. Е.Ысмайылов халық мұрасын таратушы жырауларды бірнеше түрге жіктеп, олардың ортақ белгілері мен ойырымашылықтарын көрсетеді. Мысалы, жырау, ақын, импровизатор, жыршы, әнші, сал-серілер, өлеңшілер деген ұғымдарға түсініктеме беріп, бұл сөздердің шығу төркінін, мағынасын тереңінен ашып талдайды.

Зәки Ахметов жыраулардың әлеуметтік-қоғамдық қызметін эпостық жырлармен байланыстыра алып қарап: «Жыраулар творчествосының жанрлық ерекшеліктері – олар өз жырларын қазақ халқының көне поэтикалық үлгісі – толғаулар арқылы таратқан. «Жырау» сөзінің көп мағынасы эпостарда ғана сақталып қалған. Мұны эпостық кейіпкерге айналған Сыпыра жырау бейнесінен анық аңғарамыз. Бертін келе бұл ұғым өзгерген, жаңа мағынасында қолданыла бастады», - дейді. Жыраулар импровизация дәстүрінің негізін қалаушылар емес, олар оны жалғастырушылар. Осы жайында Ә.Тәжібаев: «Жырау – сөз жоқ ақын. Ақын болмай жұрт қадірлейтін жырау атану мүмкін емес. Ақындығы күшті жыраулардың жалынды жырлары үнемі жаңғырып, кейінгі ұрпаққа сиқын бұзбай көрікті күйінде жетіп отырады. Ал, жыраулық – ертеден келе жатқан халық поэзиясының үлкен бір дәстүрлі саласы», - деп жыраулық өнерді әдебиетте орны бөлек, жеке дара сала ретінде қарастырады. Ал, Ә.Марғұлан: «Жыраулар эпикалық жырды жасаушылар болуымен қатар, қоғамдық өмірдің барысын, болашақты болжап айтатын жеке профессионалдық топтың да ірі өкілдері» десе, бұл айтылған пікірді ары қарай Ә.Қоңыратбаев былай жалғастырады: «Ертегі, ұсақ салт жырлары жай айтушылардан басталса, эпос профессионал жыраулардың үлесінде болған». Осы аталғандар әдебиетіміздің дамуындағы қайталанбайтын негізгі ерекшеліктердің бірі болып табылады. [1, 38 б.].

Жыраулық өнердегі сөздердің қолданысы, олардың шығу тарихы, мағынасы мен мәні, поэзиялық тілі мен түрлеріне қатысты құнды пікірлер Р.Бердібаев, Р.Сыздықова, С.Қирабаев, Қ.Өмірәлиев, Т.Қоңыров, Б.Хасанов секілді ғалымдардың зерттеу еңбектерінде жолығады.

Қорыта келгенде, қазақ әдебиетінде жыраулық поэзияның алатын орны ерекше. Жыраулар қоғамдық-әлеуметтік мәні зор үлкен, келелі мәселелерді жырласа, сол замандағы ақындар өмірмен қоян-қолтық, бетпе-бет келіп, санқилы тақырыпта өлеңдер шығарып отырған. Көне дәуірлерден бері фольклорлық туындылармен өзектесе, жарыса дамып келген бұл сала халқымыз бастан кешкен тарихи оқиғалардың көркем шежіресі іспеттес ел тұрмысының сан алуан қырларын қамтып, бейнелеуге әр кез елеулі үлес қосып отырған.

Жыраулар поэзиясы – халқымыздың сан ғасырлық өмірін өнер өрнегіне, ақыл, нақыл сөзіне бейнелеп түсірген, өлмес, өшпес мұрамыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақ әдебиетінің тарихы, III том. –Алматы: Ғылым, 2000
2. Ерте дәуірдегі қазақ әдебиеті. –Алматы, 1983.
3. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985.
4. Радлов В.В. Ел қазынасы – ескі сөз. –Алматы, 1994.
5. Әуезов М. Әдебиет тарихы. – Алматы, 1991.
6. Әуезов М. Әдеби мұра және оны зерттеу. – Алматы, 1961